

УДК: 271.2-726

С. С. Телуха

ORCID: 0000-0002-8712-4270

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

S. Telukha

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

ТРАВМАТИЧНА ПАМ'ЯТЬ: СЛІДАМИ БІОГРАФІЧНИХ НАРАТИВІВ (ПРИКЛАДИ ГОЛОКОСТУ, ЧОРНОБИЛЯ, ФУКУСИМИ)

Traumatic Memory: Following by Biographical Narratives (Examples of the Holocaust, Chornobyl, Fukushima)

В статті проаналізовано усноісторичні спогади про Голокост, Чорнобиль, Фукусіму в контексті простеження змін у світосприйнятті людини, яка пережила травму. Основою статті стали біографічні інтерв'ю свідків подій, котрі надали тло для аргументації та виявлення травми в спогадах оповідачів. До тексту статті включено аналіз таких питань: чи існує строк давності у травми, чи по-різному природа отримання травми впливає на людину та її подальше життя.

Ключові слова: пам'ять, усна історія, травма, свідчення, Голокост, Чорнобиль, Фукусіма.

*The aim of the article is to study the memory of past events based on the use of oral history as a source and method of research. To trace the changes that have taken place in the worldview of a person who has suffered a trauma based on biographical interviews with witnesses of the Holocaust, Chernobyl and Fukushima disasters. What exactly do the witnesses of these events remember? What do they focus on in their interviews? What experiences remain the most painful? Do injuries have a statute of limitations? Does the type of injury, the nature of the injury affect a person's future life? These and other questions can be answered not by official papers, orders, resolutions, reports and appeals, but by the stories of direct witnesses and participants in the events that were at the epicenter of the catastrophe. **Oral history**, as a scientific discipline that focuses on one's own method of interview research, is designed to capture and reproduce the past based on the subjective knowledge of the person testifying. Biographical interviews do not claim to be the whole truth or a comprehensive reconstruction of events, they give these events a new sound, giving voice to more actors, detailing the past with the testimony of an individual, showing his own way of understanding the experience. **General methods** of historical research such as typological, structural and functional, as well as analysis and synthesis were also used. These methods allowed us to analyze the collected interviews, published narratives and reveal the features of each story. **The conclusions** are as follows: participants found themselves in extreme events that injured them, changed the worldview of people conducted a clear watershed through life, dividing it into "before" and "after", it turned out that the nature of the event itself is violence, genocide, terror, natural or man-made disasters, ie the circumstances of the traumatic experience do not affect the significance and place of injury in the life of an individual, the trauma remains to live with the person who survived it, the duration of the injury is without a term.*

Key words: memory, oral history, trauma, testimony, Holocaust, Chernobyl, Fukushima.

Останнім часом вивчення травми вийшло за межі медицини чи психології, а її дослідження стало помітним напрямом в історії, соціології, літературі. За словами історика Д. Лакапри: «У деяких галузях гуманітаристики і суспільних наук травма поруч із особливою формою пам'яті, названою травматичною

пам'яттю, стала останніми роками предметом значного зацікавлення, що навіть призвело до виокремлення дисципліни або під-дисципліни, яка називається студіями над травмою. Особливо у світлі зв'язку травми із граничними або екстремальними подіями, такими як Голокост, інші геноциди, тероризм, невірність, деякі аспекти колоніалізму тощо, можна було б подумати, що травма та її наслідки особливо цікавитимуть істориків» (La Capra, 2009).

За загальним визначенням травма – це негативне, болісне, психологічно-емоційне потрясіння. Травматична пам'ять – відповідно пам'ять та її відтворення в певному негативному досвіді. Вагомим пластом історичного недослідженого минулого ХХ століття є Чорнобильська трагедія, а також більш «свіжіша» трагедія Фукусіми, якого часто називають Японським Чорнобилем, наслідки яких є нездоланими. Поняття біль, страх, травма, переживання, які міцно зв'язані з аварією 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській атомній електростанції та 11 березня 2011 року, що відбулися на Атомній електростанції Фукусіма-1, нажалі недостатньо перебувають в полі зору науковців, які продовжують досліджувати екологічні та медичні наслідки катастрофи. В цьому доробку автор, через призму біографічних спогадів про Катастрофу Голокосту, Чорнобиллю та Фукусіми проаналізує вплив, що здійснює перебування в епіцентрі екстремальних умов на подальше життя людини, при цьому не ставлячи за мету співставляти чи порівнювати природу цих трагедій. Існуючі дослідження з Голокосту слугуватимуть методологічним тлом та прикладом.

Метою статті є дослідження пам'яті про пережиті події на основі використання усної історії як джерела та **методу** дослідження. Прослідкувати зміни, які сталися в світосприйнятті людини, яка пережила травму на основі біографічних інтерв'ю свідків Катастроф Голокосту, Чорнобиллю, Фукусіми. Що саме пам'ятають свідки цих подій? На що вони роблять акцент в своїх інтерв'ю? Які переживання лишаються найбільш болісними? Чи є строки давності у травми? Чи впливає вид травми, природа травми на подальше життя людини? Дати відповідь на ці та інші питання зможуть не офіційні папери, розпорядження, постанови, звіти та звернення, а історії безпосередніх свідків та учасників тих подій, які перебували в епіцентрі катастрофи. Саме усна історія як наукова

дисципліна, яка фокусується на власному методі дослідження інтерв'ю, покликана фіксувати та відтворювати минуле, базуючись на суб'єктивному знанні людини, яка свідчить. Біографічні інтерв'ю не претендують на цілковиту правду чи всеохоплюючу реконструкцію подій, вони надають цим подіям нового звучання, даючи голос більшій кількості дійових осіб, деталізують минуле свідченнями окремої людини, показуючи її власний спосіб розуміння пережитого. Також були використані такі загальні **методи** історичних досліджень як типологічний, структурно-функціональний, а також аналіз і синтез. Ці методи дозволили нам проаналізувати зібрані інтерв'ю, опубліковані наративи та розкрити особливості кожної історії.

За визначенням Барбари Міштал: „*Травматична пам'ять* – це така пам'ять, витоки якої криються в певному жахливому досвіді; найчастіше вона є особливо виразною, нав'язливою, неконтрольованою, стійкою та соматично-проявленою” (Misztal, 2009). Психологи розглядають травму в двох напрямках: по-перше, це подія, що трапилася в зовнішньому світі разом з тим, як вона була суб'єктивно досвідчена особою – тобто зовнішні та внутрішні реалії розглядаються одночасно в межах поняття „травматичний стан” чи „травматична ситуація”; друге значення стосується пізніших патологічних наслідків, які, шляхом екстраполяції на минуле, вважають спричиненими колишньою травмою (Ben Ezer, 1999). Дослідники з усної історії при вивченні травми саме методом біографічного інтерв'ю виокремлюють, що їхні респонденти в своїх оповідях про травму говорять іншим чином, ніж загальну історію свого життя. Негативний досвід має свої певні сигнали, що вказують на наявність травми в наративі. Заслуговує уваги стаття О. Кісь (Кісь, 2010), присвячена колективній пам'яті та історичній травмі в фокусі жіночих спогадів про Голодомор, в якій дослідниця подає широку історіографію та аналіз досліджень в колі цих питань. Заслуговує уваги класифікація Гаді Бенезера (Ben Ezer, 1999), який сформулював певні маркери – сигнали травми, згідно яких можемо відслідкувати наявність чи відсутність травми в наративі. Цими сигналами, на думку автора є: коли оповідач сам вирізняє наявність травми у своїх спогадах, коли відбувається тривале мовчання під час розмови; вибухання емоцій; емоційне відчуження; заціпеніння;

неодноразове повторення певних сюжетів в спогадах; поринання в події минулого, згадування однієї події чи картини, образу декілька разів під час розмови; коли оповідач починає неодноразово виправдовуватися; в певні моменти спостерігається нездатність розповідати; помітна зміна голосу; змінюється мова тіла та інші.

Враховуючи ці сигнали, автор наголошує на тому, що травмована особа в своєму наративі подаватиме одразу декілька пунктів з наведених, які для дослідників слугуватимуть певними сигналами для визначення травматичного досвіду.

В даній публікації вивчення Голокосту слугуватиме потужною методологічною базою для висвітлення заявленої мети та завдання. Вивчення травматичного досвіду Голокосту відкриває для дослідників новий аспект у гуманітаристиці, коли особливого значення набуває не саме подія, а її вплив на особистість (Бежан, 2010). Таким чином, акцент ставиться не на самому факті, а на пам'яті про нього, враховуючи психологічні та антропологічні чинники. Чорнобиль та Фукусіма сьогодні є більш сучасними трагедіями в житті людства, та залишаються недостатньо висвітленими з різних фокусів. Усвідомлення психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи та травмованого досвіду учасників цих подій заслуговують окремої уваги. В усно історичних інтерв'ю, учасників аварій є значне місце яке займає травма, що ставить нові завдання перед дослідниками – дослідити «феномен травми», а результати долучити до загальної історичної спадщини, реконструюючи тим самим повну картину минулого.

Історія Голокосту надає сучасним дослідникам поштовх до вивчення інших катастроф, в тому числі Чорнобиллю та Фукусіми, адже той хронологічний шлях усвідомлення травматичної пам'яті, який пройшла трагедія Голокосту – від амнезії, жалоби та народження самого дискурсу, що тривав поколіннями дає нам розуміння та досвід який ми вже маємо сьогодні. Разом з тим, минають десятиліття, а нові катастрофи обмежуються дослідженням прямих наслідків теми, в той час коли історії реальних людей, учасників події залишаються поза увагою дослідників. За пройдени роки після катастрофи Фукусіми її наслідки

продовжують зводитися переважно до економічних. Японська влада наголошуючи на важливості атомної енергетики, нав'язує суспільству думку про незначний негативний вплив аварії на Фукусіма-1, лякаючи зниженням рівня енергетичного забезпечення (Барановська, 2017). Проте відмінність ситуації Чорнобиллю та Фукусіми полягає в тому, що евакуйовані та переселені жителі 30 км зони навколо Фукусіми самі створюють дискурс навколо себе. Учасники катастрофи Фукусіма не ховаються в тіні, вони дають інтерв'ю, виступають на конференціях, діляться досвідом про переселення та адаптацію, багато з них стали активістами різних організацій проти використання атомної енергетики в світі та Японії.

Вивчаючи Голокост, Дорі Лауб зауважив, що тривалий час для вцілілих у нацистських таборах смерті досвічені жахіття „були поза межами людської здатності і бажання зрозуміти, розказати чи уявити (Laub, 1995). Потреба оповісти історію Голокосту натикалась на неможливість такої оповіді, через що повсюдно панувало замовчування правди (...) І що довше історія залишалась нерозказаною, то більш викривленою вона постає у сприйнятті самої особи, відтак вона щораз більше сумнівається в реальності тих подій” (Laub, 1995). Сьогодні історії людей, життя яких кардинально змінилося після вибуху на четвертому енергоблоці на ЧАЕС отримали шанс бути почутими ще голосніше, маємо на увазі діяльність Чорнобильської історичної майстерні в м. Харкові, яка збирає спогади про ці події в «Архів усних історій», при цьому нараторами є жителі Чорнобиллю та Прип'яті, які змушені були полишити свої домівки в перші дні після аварії, внутрішньо переміщені люди яких переселили на початку 90-х років та ліквідатори аварії (Чорнобильська історична майстерня, 2012).

В цьому доробку спробуємо зануритися в тексти спогадів та дослідити їх на основі вказаних тем. Перебіг подій Другої світової війни, стрімкий наступ німецьких військ, окупація України та реалізація Голокосту, це ті моменти, що радикально змінили життя єврейського народу. За наративами одного із західно-українських містечок цей факт виглядав так: «Єврейське релігійне і громадське життя, здавалося, процвітало. Євреї середнього класу вели доволі комфортабельний спосіб життя. Вони добре вдягалися, віддавали дітей до

місцевих шкіл і до гімназії... Анна брала уроки гри на фортепіано, плавала, каталася на ковзанах і грала в теніс...» (Редліх, 2002). Інший наратив підводить контрастну лінію. Яка свідчить про саме докорінну зміну в житті людини, зокрема дитини: «...Всі звичні рамки життя раптом зникли: немає більше школи, немає домашніх завдань, немає вранішнього підйому, немає вечірнього відбою. Ми грали у дворах, на тротуарах, в парках, у різних темних кутках» (Аппельфельд, 2011). Наративи більшості свідків Чорнобильської трагедії, особливо категорії переселенців чітко розмежовують своє життя до аварії та після неї, наголошуючи на райському житті та його завершенням після вибуху на ЧАЕС. Так, евакуйована Козловець Л.Г. говорить, що життя там було наче в казці. «Райський куточок!» (Базієва, 2016). Л.М. Базієва неодноразова згадувала красу Чорнобиля: «Шкода те, що наш уряд дозволив будувати атомну в такому гарному місці... Це дуже цікаво: яке у нас місто, яке у нас місце гарне. Що звели атомну станцію в райському куточку! До нас приїжджали, ну, загалом, коротше кажучи – курортне місце». Більшість історій пронизані спогадами про радісне, веселе, заможне та щасливе життя в Прип'яті, яке вирувало там до аварії: «Дуже багато друзів, дуже багато знайомих. Ви знаєте, у нас там були такі цікаві зустрічі. У нас, ось якщо ялинка була, ми збиралися на площі і всі переодягалися, і всі співали, і всі танцювали. У нас ось настільки ми були, ось як, за Божими законами, були як діти просто. Усі раділи. І в нас такі були цікаві якісь заходи. На рибалку ми ходили, на природу ми ходили. Дуже багато грибів було дуже багато. От і... Ну, просто, ось Прип'ять, вона всім балувала. Всім нас балувала, усіх нас ніби любила, оберігала. І риби у нас було дуже багато завжди, тож на рибалку ходили. І з друзями якимось завжди на природу їздили, по суботах. Ось субота – ми завжди виїжджали на природу. Завжди було дуже гарно. Ну, а потім, коли вже побачили Прип'ять в іншому обличчі, то вона вже, звичайно, не хочеться... Я б уже, я б зараз уже туди не повернулася. Як би поїхати подивитися, але це знову спогади, це біль. (Базієва, 2016).

Свідчення евакуйованої з Фукусіми Мітсуко Сонода також вказують нам на поділ життя на дві частини, щасливого, радісного до вибуху на АЕС та радикальної зміни після аварії: «Я разом зі своїм чоловіком та дитиною жили в

Фукусімі. Наше селище було в прекрасному місці за містом. Ми збирали овочі та горіхи в горах, вирощували власні на городі, ходили купатися на озеро та кататися на місцевих схилах. Родичі та сусіди вирощували рис, гриби та бамбук. Ми жили в фантастичному природньому оточенні з сильною місцевою спільнотою. Поки, атомна катастрофа не зруйнувала наше життя в Фукусімі.» (Mitsuko, 2015). Мітсуко Сонода наголошує, що їхнє звичайне щасливе життя було знищено. Вони були змушені поспішно евакуюватися та перебували в стані шоку, були налякані (Mitsuko, 2015).

Коли людина перебуває в екстремальних ситуаціях, переживає, щось надзвичайне в своєму житті, те що докорінно змінює її повсякденність, накладає сильний ефект на її свідомість та, як правило, розподіляє своє життя на «до» та «після». Пережиті війни, катастрофи, геноциди – це ті фактори, що сприяють появі цього розмежування та створюють умови для поділу.

Звичайно, природа травми Голокосту та атомних катастроф різна. Голокост був спланованим людиною злочином проти людства, Чорнобиль та Фукусіма – спонтанна трагедія, некерована ззовні, проте обтяжлива політичною системою зсередини, яка вплинула на життя сотні тисяч людей та мала екологічні наслідки світового масштабу. В розмові про травму Голокосту, Чорнобилю чи Фукусіми мова не йде про співставлення умов здобуття травми чи порівняння наслідків, мова йде про вплив на людину, зміну її життя та переосмислення пом'яті про наше минуле.

Наративи свідків щодо інформації про саму аварію різні і типові водночас, вони спільні в питанні стурбованості щодо обізнаності щодо того, що сталося та недостатньої інформації з боку офіційних каналів. Так, евакуювана з Чорнобилю Бутенко Н.А. свідчить: «Директор заявив нам, що порушилася підлога на атомній станції». Пані Базієва: «Ніхто нікуди не їде, 1-го травня буде демонстрація, і жодних цих самих, все нормально, все добре». Отакі були установки. Ну, звичайно, потім 5 травня нас евакуювали. Сказали взяти документи, гроші, ну, там, змінного трошки одягу, це саме. Нас завантажили в автобуси та повезли.». Мітсуко Сонода говорить, що вона та її оточення не мали достатньої інформації про ситуацію та розповсюдження радіації та про те, що вони були змушені

евакуюватися самостійно: «Громадський транспорт був в стані колапсу, багато доріг було зачинено... Ми були шоковані, та позбавлені правдивої інформації від уряду» (Mitsuko, 2015).

Від'їжджаючи у триденну відпустку Людмила Миколаївна Базієва, Надія Олександрівна Бутенко, Людмила Григорівна Козловець та всі інші, більше не повернулася на постійне проживання до Прип'яті. Проте наративи говорять нам і про той цінний досвід який люди отримують в часи екстремі. Переселенці починають жити з нуля, долати труднощі матеріальні та психологічні, тим самим стаючи більш сильними та загартованішими. Слід в цьому контексті навести роздуми Роберта Джея Ліфтона: «Серед найбільших проблем в усіх надзвичайних ситуаціях, які я досліджував, була така, що люди, які опинилися в них, не мали попередніх образів, котрі могли їх якось підготувати до цього, чи принаймі таких образів було дуже мало.... Дехто з них дивував мене і трохи бентежив, кажучи, що ні на що б не проміняв цей досвід. Люди казали мені це про нациські табори.» (Карут, 2017). Отже, переживши страхіття, приниження, знущання, катування, людина не хоче втрачати здобутий досвід, бо цей досвід, не є виключно тим, який треба викреслити чи забути, здобутий досвід в часи екстремальних подій є новим знанням, яке людина отримує переживши його, пропустивши через себе та переоцінивши його. На думку Р. Ліфтона: «Ніколи не виходило точно сказати, що це було таке: воно було в зародковому стані, як зазвичай і буває з серйозними травмами. Але цей досвід був дотичний до розуміння смерті....І він чи вона проходить це випробування: це є заявкою на велич, оголошення про досвід героя, а випробування є битвою зі смертю. І те, чим він ... до певної міри оволодів, герой може принести своєму народові. А це розуміння смерті, а отже і розуміння життя. Це змістовне нове знання...». Ці роздуми наштовхують на переосмислення травми, адже подія, що кардинально змінила життя людини, зруйнували її уявлення про світ та форми, тим самим надала їй нового досвіду, який в результаті зіткнення з трагедією, та можливою смертю дає людині, яка виживає нове знання про життя. Автор підсумовує: «Таким чином ті, хто вижили, пережили міфологію героя, але не зовсім. І це «не зовсім» є трагічним виміром, який ви можете побачити, скажімо в історії Прімо

Леві, який здавалося, оволодів цим досвідом до такої міри, що це нас зворушувало, навіть викликало благоговіння. А тоді він наклав на себе руки, вже у старшому віці, і причини цього ми досі до кінця не розуміємо. Але все одно було свідченням того, що той досвід переслідував його».» (Карут, 2017).

Свідчення М.К., що пережила Фукусіму, проживавши після двох років з часу трагедії в Центрі евакуйованих мам та дітей, говорить що: «Під час двох катастроф землетрусу та атомного вибуху, ми втратили багато дорогоцінних речей. Ми втратили дорогоцінний час який ми проводили разом з родиною; мій чоловік втратив повсякденну можливість бачити та спостерігати як днем за днем зростає наш син: ми втратили незаражену землю та чисте повітря. Ми ніколи не зможемо відновити їх. Тим не менше, ми отримали деякі речі. По-перше, після катастрофи я перебувала в муках сумління, журбі та смутку, запитуючи: «Чому Фукусіма?» і «Чому ми?». Але я мала глибоко переоцінити, яке я мала прекрасне, розкішне сімейне життя яким ми насолоджувалися до цього, яке мені було надане, яке я вже не поверну. В цьому сенсі це було важливим повчаючим досвідом. Вперше в своєму житті я зіштовхнулась віч на віч з ризиком смерті... Тепер, що я бачу кожного ранку як мирно спить мій син. Я думаю: «Ми живі сьогодні також! Дивлячись на нього коло мене. Кожного ранку я відчуваю вдячність через те що ми живі. Я також знайшла багато людей і багато речей за що я їм дякую...» (Mitsuko, 2015).

Участь в ліквідації аварії, травма переселення продовжують жити в свідомості та наративах учасників події, їхні свідчення пронизані болісними спогадами, переживаннями, емоціями. Багато з них не усвідомили ці нові знання, травма поглинула їх, не дала повноцінно продовжити життя чи почати його з початку. Пані Базієва зі сльозами на очах говорить, що всі вони-переселенці «сироти», позбавлені рідного дому, рідних серцю друзів, знайомих: «Ми сироти. Ось як говориться, ми по душевному стану ми сироти». Проте багато з них змогли пережити міфологію героя, та переорієнтувати себе на життя, а не на смерть, долаючи випробування боротьби за власне здоров'я, переживаючи тяжкі хвороби та смерть близьких, відчуваючи на собі байдужість держави та суспільства. Ліквідаторка аварії на ЧАЕС, лікар швидкої допомоги Л.М.

Глуховська, втративши рідну людину згадує: “Це був страшний життєвий удар. І десь ось перший рік узагалі була дика депресія. Мені не хотілося нікого ні бачити, ні чути нічого. Це такий складний період у житті, але на те свої причини, бо мама – це останній такий теплий чоловічок, який був у житті щирий, ось. Решта, ось друзі чудові, там сусіди, там якісь однокашники, однокласники – це чудово, але вибачте це не те. Ось. І, в принципі, одна моя приятелька порадила мені купити фотоапарат... Я тоді розсміялася, а потім подумала, що в цьому є здорове зерно. Загалом свої перші фотки... я підбрала фотоапарат. Перші фотографії я зробила колись було Євро-2012, ось якраз у фан-зоні (сміється). Ось, а потім Ви розумієте якась штука, мені це дуже цікаво зараз. А чому, бо це, ну якось розширює горизонти, скажімо так, так, якийсь інтерес до життя проявляється, так. І потім, ось як це не дивно, з'ясувалося, що це цікаво не тільки мені ... Ось це коли я зрозуміла, що я це робила, загалом, напевно, щоб вижити фізично, тому що мені фізично не дуже хотілося все інше бачити, теж розумієте. Ну, буває різні статки в житті у людей. Ось тому, коли ось або знайомі чорнобильці, та чи якісь люди просто ось, припустимо, ось я бачу в такому складному стані, я завжди говорю: займіть чимось руки, займіть чимось мізки... Це єдина панацея. Це я не говорю, таблетки я не заперечую, там я не заперечую жодних інших методів. Але людина має бути в якомусь соціумі, якимось чином затребувана.» (Глуховська, 2015). Це лише один фрагмент з життя людини, яка переживши випробування продовжує жити далі і перенаправляє здобутий досвід в створенні чогось нового, та в той же час цінного для себе та суспільства.

Акіко Моріматсу, Мітсуко Сонода та інші жінки, евакуйовані після аварії а Фукусіма-1, пережили травму переселення та усвідомили руйнівну силу атому, свій досвід вони направили на протидію використання атомної енергетики. Вони є активними учасниками антиатомного руху, проводячи різні зустрічі, виступають на конференціях, публікують статті та діляться з світом своїм досвідом, своїм новим знанням, що дала їм аварія на Фукусімі.

Травма здобута в різні часи, під дією різних умов, різних обставинах, Голокосту, Чорнобилю чи Фукусіми мала тілесні, психологічні, ментальні, культурні, суспільні, політичні впливи на людину, яку було травмовано. Травма

змінює людину, її рани можуть загоїтися з часом, можуть стати ледь видимими, а можуть залишитися відкритими. Для загоювання травми потрібно усвідомлення наявності травми і прагнення до її лікування. Травма Голокосту з запізненням, але стала визнаною, говорячи про травму Чорнобиля та Фукусіми, її учасники та потерпілі готові говорити та ділитися пережитим, але чи цікава ця тема для громадськості, чи цікава ця тема для науки, створення дискурсу навколо неї залишається актуальним питанням на сьогодні.

Аналіз біографічних інтерв'ю різних за своєю суттю та природою трагічних подій, надає можливість зробити певні висновки. Отже, учасники опинилися в екстремальних подіях, які травмували їх, змінили світогляд людей, провели чіткий вододіл крізь життя, розділивши його на «до» та «після», виявилось, що природа самої події – насильство, геноцид, терор, природні чи техногенні катастрофи, тобто обставини здобуття травматичного досвіду не впливають на значення та місце травми в житті окремої людини.

Травма залишається жити з людиною, яка її пережила, строк дії травми виявляється без терміну, адже проговорення травми навіть після 30 років після її пережиття, викликає гострі переживання, емоції, сльози, та ряд інших соматичних маркерів, що свідчить про наявність травми. Відмінність між травмами Голокосту, Чорнобилю, Фукусіми полягає в готовності говорити про пережите.

Усноісторичні інтерв'ю та їх оприлюднення дають шанс не забувати про ці події. Завдяки методу усної історії, сухі факти та статистика перетворюються в реальні сюжети, реальних людей, а їхні свідчення про участь у трагедії стають історичними наративами, що реконструюють наше минуле та дають можливість суспільству переосмислити його, зробити висновки, перейняти досвід та бути готовими до подібних викликів в майбутньому.

1. LaCapra D. Historia w okresie przejściowym. Doświadczenie, tożsamość, teoria krytyczna / Tłum. K. Bojarska / D. LaCapra. — Kraków : Universitas, 2009. — 347 s.
2. Misztal Barbara A. Theories of Social Remembering...- P. 161 https://is.muni.cz/el/1423/podzim2013/SOC571E/um/Theories_of_Social_Remembering_22_to_38.pdf
3. Ben Ezer Gadi. Trauma Signals in Life Stories // Trauma and Life Stories: International Perspective / Ed. by Kim Lacy Rogers, Selma Leydesdorff and Graham Dawson. Routledge studies in Memory and Narrative. London: Routledge, 1999. - P. 29

4. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор / Оксана Кісь // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело: Зб. наук. праць / За ред. Г. Грінченка, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків : Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010. – С. 171 – 191.)
5. Бежан О.А. Феномен травми в літературі про Катастрофу (на матеріалі сучасної американської та російської прози) [file:///C:/Users/John%20Doe/Downloads/Npkpnu_fil_2013_33_9%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/John%20Doe/Downloads/Npkpnu_fil_2013_33_9%20(4).pdf)
6. Барановська Н., Миягоши Юкико Города и их жители после радиационной аварии(на примере Киева и Фукусимы) <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/8.pdf>
7. Laub D. Truth and testimony // Trauma: Explorations in Memory. Ed. by C. Caruth.- Baltimore, 1995. – P. 68, 64 (цит. за: Leydesdorff S., Graham D., Burchardt N, T.G.Ashplant. Trauma and Life Stories...- P. 2)
8. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945 / Шимон Редліх. – К. : Дух і літера, 2002. – 325 с.
9. Аппельфельд А. Сторінки мого життя / Агарон Аппельфельд. – К. : «Самміт-Книга», 2011. – 220 с. с. 43.
10. Mitsuko Sanoda. A story of the Fukushima Daiichi Nuclear Disaster // Seeking Safety Speeches, Letters and Memoirs by Evacuees from the 2011 Fukushima Daiichi Nuclear Disaster. London, 2-30 September 2015. – 40 p.
11. Чорнобильська історична майстерня. Архів усних історій. (Далі ЧИМАУІ.) – Ф.2. Інтерв'ю з переселенцями із зони відчуження внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції. – Спр. 2. Супрун Т.Г.
12. ЧИМАУІ. – Ф.1. Інтерв'ю з ліквідаторами аварії на Чорнобильській атомній електростанції. – Спр. 2. Іванова М.П.
13. ЧИМАУІ. – Ф.2. Інтерв'ю з переселенцями із зони відчуження внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції. – Спр. 2. – Базієва Л.М.
14. ЧИМАУІ. – Ф.2. Інтерв'ю з переселенцями із зони відчуження внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції – Спр. 8. – Бутенко Н.О.
15. ЧИМАУІ. – Ф.1. Інтерв'ю з ліквідаторами аварії на Чорнобильській атомній електростанції. – Спр. 65. – Глуховская Л.М.
16. ЧИМАУІ. – Ф.1. Інтерв'ю з ліквідаторами аварії на Чорнобильській атомній електростанції. – Спр. 40. – Терещенко Н.М.
17. ЧИМАУІ. – Ф. 1. Інтерв'ю з ліквідаторами аварії на Чорнобильській атомній електростанції. – Спр. 28. – Горшеніна Л.М.
18. ЧИМАУІ. – Ф. 2. Інтерв'ю з переселенцями із зони відчуження внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції. – Спр. 9. – Куликова В.О.

1. LaCapra D. Historia w okresie przejściowym. Doświadczenie, tożsamość, teoria krytyczna / Tłum. K. Bojarska / D. LaCapra. — Kraków : Universitas, 2009. — 347 s.

2. Misztal Barbara A. Theories of Social Remembering...- P. 161 https://is.muni.cz/el/1423/podzim2013/SOC571E/um/Theories_of_Social_Remembering_22_to_38.pdf

3. Ben Ezer Gadi. Trauma Signals in Life Stories // Trauma and Life Stories: International Perspective / Ed. by Kim Lacy Rogers, Selma Leydesdorff and Graham Dawson. Routledge studies in Memory and Narrative. London: Routledge, 1999. - P. 29

4. Kolektyvna pam'iat ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhinochkykh spohadiv pro Holodomor / Oksana Kis // U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriia yak teoriia, metod, dzherelo: Zb. nauk. prats / Za red. H. Hrinchenka, N. Khanenko-Frizen. – Kharkiv : Skhidnyi instytut ukrainoznavstva im. Kovalskykh, 2010. – S. 171 – 191.)

5. Bezhan O.A. Fenomen travmy v literaturi pro Katastrofu (na materialy suchasnoi amerykanskoï ta rosiiskoi prozy) [file:///C:/Users/John%20Doe/Downloads/Npkpnu_fil_2013_33_9%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/John%20Doe/Downloads/Npkpnu_fil_2013_33_9%20(4).pdf)

6. Baranovska N., Myiahoshy Yukyko Horoda y ykh zhytely posle radyatsyonnoi avaryy(na prymere Kyeva y Fukusymy) <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/8.pdf>

7. Laub D. Truth and testimony // Trauma: Explorations in Memory. Ed. by C. Caruth.- Baltimore, 1995. – R. 68, 64 (tsyt. za: Leydesdorff S., Graham D., Burchardt N, T.G.Ashplant. Trauma and Life Stories...- P. 2)
8. Redlikh Sh. Razom i narizno v Berezhnakh. Poliaky, yevrei ta ukrainsi, 1919–1945 / Shymon Redlikh. – K. : Dukh i litera, 2002. – 325 c
9. Appelfeld A. Storinky moho zhyttia / Aharon Appelfeld. – K. : «Sammit-Knyha», 2011. – 220 s. s. 43
10. Mitsuko Sanoda. A story of the Fukushima Daiichi Nuclear Disaster // Seeking Safety Speeches, Letters and Memoirs by Evacuees from the 2011 Fukushima Daiichi Nuclear Disaster. London, 2-30 September 2015. – 40 p.
11. Chornobylska istorichna maisternia. Arkhiv usnykh istorii. (Dali ChIMAUUI.) – F.2. Interv'iu z pereselentsiamy iz zony vidchuzhennia vnaslidok avarii na Chornobylskii atomnii elektrostantsi. – Spr. 2. Suprun T.H.
12. ChIMAUUI. – F.1. Interv'iu z likvidatoramy avarii na Chornobylskii atomnii elektrostantsi. – Spr. 2. Ivanova M.P.
13. ChIMAUUI. – F.2. Interv'iu z pereselentsiamy iz zony vidchuzhennia vnaslidok avarii na Chornobylskii atomnii elektrostantsi. – Spr. 2. – Baziieva L.M.
14. ChIMAUUI. – F.2. Interv'iu z pereselentsiamy iz zony vidchuzhennia vnaslidok avarii na Chornobylskii atomnii elektrostantsi – Spr. 8. – Butenko N.O.
15. ChIMAUUI. – F.1. Interv'iu z likvidatoramy avarii na Chornobylskii atomnii elektrostantsii. – Spr. 65. – Hlukhovskaia L.M.
16. ChIMAUUI. – F.1. Interv'iu z likvidatoramy avarii na Chornobylskii atomnii elektrostantsii. – Spr. 40. – Tereshchenko N.M.
17. ChIMAUUI. – F. 1. Interv'iu z likvidatoramy avarii na Chornobylskii atomnii elektrostantsii. – Spr. 28. – Horshenina L.M.
18. ChIMAUUI. – F. 2. Interv'iu z pereselentsiamy iz zony vidchuzhennia vnaslidok avarii na Chornobylskii atomnii elektrostantsii. – Spr. 9. – Kulykova V.O.